

շիդ փաշան, այժմ գլխիկոր, իշխաններից թուլութունն է խնդրում Ախր-Կադի ճանապարհով Մարաշ վերադառնալու: Պարտված թշնամին խուճապահար հեռանում է լեռնագավառից: Սրանով ավարտվում է Զեյթունի կիսանկախության պաշտպանության համար մղվող պայքարի առաջին էտապը:

2. ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 թ. ԱՊՍՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանական բռնապետության դեմ սկսված ապստամբական կռիվները ազգային-ազատագրական պայքարի բնույթ են ստանում: Դեռևս դարասկզբին ապստամբության դրոշ են պարզում հուլյները, բուլղարները, սերբերը, ռումինացիները, սիրիացիները: 1804 թ. ծայր առան սերբերի ազգային շարժումները, 1821 թ. ոտքի կանգնեցին հուլյն ժողովրդի հերոս զավակները: 1862 թ. ապստամբեց Չերնոգորիան, 1866—1868 թթ.՝ Կրետեն, 1875 թ.՝ Բոսնիան և Հերցեգովինան, 1876 թ.՝ Բուլղարիան: Թուրքական կառավարությունը դիմում էր կտրուկ միջոցների, որպեսզի կանխի նման շարժումները արևմտահայության մեջ, Որքան ուժեղանում էին Թուրքիայի հսկատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, այնքան ավելի էին խստացվում ազգային ու սոցիալական ճնշումները, հետապնդումներն ու հալածանքներն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, առավել ևս ըմբոստ, կիսանկախ համայնքների՝ Սասունի ու Զեյթունի նկատմամբ:

Խուրշիդ փաշայի պարտությունից հետո Թուրքիան մշակեց նոր ծրագրեր, Կիլիկիայում կենտրոնացրեց ստվարաթիվ բանակ և ամեն կերպ ջանաց հպատակեցնել, նույնիսկ բնաջնջել Զեյթունը, որպեսզի ազատվի հետագա բարդություններից: «Ալի փաշա զրուցած էր 1861-ին առաջ տոթթոռ Պառթ՝ հռչակավոր գերմանացի ճանապարհորդին՝ թե՛ «Կիլիկիո լեռներուն մեջ կան քանի մը ապստամբ ժողովուրդք, հուսամ թե քիչ ատենեն զանոնք անհետ կընենք»¹³:

1862 թ. Մարաշի կուսակալ նշանակվեց Ազիզ փաշան: Նրան տրվեց կանոնավոր բանակ, հրետանի, լայն լիազորություններ՝ Լեռնային Կիլիկիայի ասպատակող ցեղերին, հատկապես չերքեզներին զինվորագրելու, արշավանքի նախապատրաստություն տեսնելու և ապա Զեյթունի վրա արշավելու համար: Շեյխերի, դերվիշների ու մուլանների թափուրը շարժվում էր Կիլիկիայի քաղաքներով ու գյուղերով, բորբոքում հետամնաց մահմեդական բնակչության կրոնական մոլեռանդությունը:

Լուրեր էին տարածվել, թե Զեյթունի բնակչությանը սրակոտոր անելուց հետո, նրա ունեցվածքը բաժանվելու է արշավանքի մասնակիցներին: Այդ պատճառով ամեն օր Ազիզ փաշայի բանակատեղ էին գալիս թուրքերի, չերքեզների, քրդերի զինված ջոկատներ: Գնալով հսկայական չափեր էր ընդունում Մարաշի կուսակալի բանակը: Ամեն ինչ պատրաստ էր, հարկավոր էր արշավանքի առիթ փնտրել, որը և շուշացավ:

Հուլիսի վերջերին Ազիզ փաշան 12 հազարանոց բանակով Մարաշից

¹³ «Փոքր», 1879, № 11, էջ 21—22:

դուրս եկավ և շարժվեց դեպի Ջահան գետը։ Նրան միացան շրջակա թուրք, թուրքմեն, բուրդ ավարածարավ, ասպատակություններով պարապող թափառաշրջիկ ցեղերը, որոնց խոստացել էր ավար և հարստություն։ Զեյթունի վրա էին աքշավում Պայազետ օղլի Ահմեդ փաշան՝ 5000 բաշիբոզուկներով, Մարաշի նախկին կառավարիչ Իբրահիմ փաշան՝ 1000 զինվորով, Քարատիշի Օսման փաշան՝ 800 զինվորով, Մարաշի շրջակա 12 բեյերն իրենց աշիրեթներով, Զեյթունի սահմանամերձ շրջաններում ապրող ցեղերը, բացի Կոզան-օղլուներից, որոնք մերժում են լեռնագավառի վրա հարձակվելու Ազիզ փաշայի առաջարկը։ «Անոն կրսեին լավ դրացիներ և հիաճալի դաշնակիցներ են մեզի, անոնց արյունով ողողված սուրերը կրնան մեզի դեմ դառնալ»¹⁴։ Արշավանքի նախօրեին թուրքական հրոսակախմբերի թիվը ոմանց կարծիքով հասնում էր 40, նույնիսկ՝ 52 հազարի։ Նրանց կովի էին առաջնորդում առջևից ընթացող 150 շեյխ և մուլլա։

1862 թ. հուլիսի 27-ին Ազիզ փաշան անցավ Ջահան գետը և սկսեց իր հարձակումը։ Շրջակա հայկական բոլոր գյուղերի բնակիչները թողեցին իրենց բնակավայրերն ու կայքը և ապաստանեցին քաղաքում։ Մեկ մարդու նման ոտքի է կանգնում Զեյթունը։ Ամրացվում են դիրքերը, դարաններ ու ծուղակներ են պատրաստվում։ Զենք են վերցնում բոլոր շափահասներն անխտիր, նույնիսկ ալեհեր ծերունիները, պատանիները։ Աստվածածնի վանքում հավաքվել էր մեծ բազմություն։ Եկեղեցական թափոքից հետո, նախքան թշնամու հետ գոտեմարտի բռնվելը, մարդիկ համբուրվում էին հարազատների հետ, ոգևորում իրար։

Դեռահաս աղջիկներին ու կանանց տեղավորեցին Ցաղուպյան թաղամասի այն հատվածում, որն ընկած էր Շուղրի կամրջի մերձակա բարձունքի վրա։ Զեյթունցի քաջուհիները այստեղից քարեր պիտի տեղային թշնամու զլխին, իսկ պարտության դեպքում նետվեին գետը, որպեսզի չընկնեին թշնամիների ձեռքը։

1862 թ. հուլիսի 28-ի առավոտյան Ազիզ փաշայի բանակը մտնում է Զեյթուն գավառը։ Ավերվում ու մոխրակույտերի են վերածվում ճանապարհին ընկած 10-ից ավելի գյուղեր։ Առաջին հանդիպումն հայերի հետ տեղի է ունենում Չաքըր-դերե Քեփիր կոչված վայրում ուր, հակառակ խորհրդարանի որոշմանը, ամրացել էր 500 զինվորի գլուխ անցած Շովրոյան իշխանը։ Մեկ ամբողջ օր տևող անհավասար մարտում, 72 զինվորի կորստով, Շովրոյանը կանգնեցնում է թշնամու առաջխաղացումը, սակայն դիմագրավումն անհուսալի համարելով, հարկադրված, գիշերը նահանջում է քաղաք։

Արեգին գյուղի ավերման մասին զեյթունցիները գրում էին. «Ես և կանայք և տղայք բոլոր սուրի բերան գնացին, տուները կողոպտեցան և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ։ Արյունը փողոցներու մեջ կվազեր, և հրդեհին մուխը սոսկում ու սարսափ կծավալեր մերձակա գյուղերը։ Փաշան հրամայեց գյուղին մոտակա հայ վանքին դռները խորտակել, այս արյան ծարավի մարդիկը կուսակալին աչաց առջև և նրա հրամանավ վանահայրը և միաբանք

¹⁴ «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 278։

փողոտեցին... Եվ նվիրական սպասք, անոթ և զարդեր բաժանելն վերջ յուր զորաց՝ հրամայեց փաշան վանքն էլ հրդեհել¹⁵։

Ոգևորված այս հաղթությունից, Արեգին գլուղը կործանելուց հետո, փաշայի զորաբանակները ներխուժում են ս. Փրկչի վանքը, սրախողխող անում Մամբրե վարդապետին և շարժվում դեպի Զերմուկի դաշտը։ Մյուս կողմից, թուրք ու շերքեզ աշիրեթները Քարատիշի Օսման փաշայի գլխավորությամբ մոխրակույտի են վերածում Ավագվալը (Մխալ), թալանում ամեն ինչ և դալիս միանում հիմնական բանակախմբերին։ Երկու բանակները, դեմ-հանդիման, կանգնած էին իրարից կես ժամվա հեռավորության վրա։ Սպասվում էր ահեղ ճակատամարտ։

Հուլիսի 29-ի գիշերը իշխանները և հոգևորականները վերջին խորհուրդն արեցին ս. Աստվածածնի վանքում և ուժերը մարտական դասավորության մեջ դրին։ Նրանք իրենց 5000 կանոնավոր ռազմիկներին բաժանեցին խմբերի, նշանակեցին հրամանատարներ, պատվիրեցին գործել խստագույն կարգապահությամբ, անխուճապ, մեռնել, բայց չփախչել, առավել ևս չհանձնվել թշնամուն։ Նրանք որոշում են մեռնել հերոսաբար։

Չնայած իր ահեղի բանակին, հաշվի առնելով նախորդների ստացած դասերը, խորամանկ փաշան դիմում է նոր խարդավանքի։ Ժամանակ շահելու, զեյթունցիներին խաբեությամբ հանգստացնելու, ապա հանկարծակի հարձակման անցնելու մտադրությամբ, փաշան բանազնացներ է ուղարկում հայերի մոտ և ծանր պայմաններով հաշտություն առաջարկում։ Թուրքերը պահանջում էին վճարել անցած տարիների հարկը՝ 500 հազար դահեկան, ապա և իրենց հանձնել Քեթմենի դեպքերի ղեկավարներին՝ Կարապետ քեհյային, Չափար Վարդանյանին։ Զեյթունցիները, հասկանալով փաշայի խորամանկությունը, ապագա անցքերի պատասխանատվությունից խուսափելու խոհեմ մտադրությամբ համաձայնվեցին վճարել 128 հազար դահեկան¹⁶, ինչքան որ ունեին, սակայն հրաժարվեցին «մեղադրյալներին հանձնելուց»։

Ազիզ փաշան, նախքան ճակատամարտ տալը, հոգեբանական գրոհ էր սկսել զեյթունցիների դեմ։ Ամեն անգամ բանազնացներ ուղարկելով, փաշան հայտնում էր իր բանակի թիվը, ջանալով սարսափ տարածել, դրանով իսկ առանց կռվի գրավել բերդաքաղաքը։ Զեյթունի իշխանապետ Հազար Շոքրոյանը նրա բանախոսներին վստահ պատասխաններ էր տալիս, թե լեռնականները մտադիր չեն այդպիսի զիջումների գնալ, իսկ ինչ վերաբերում է բանակի թվաշատությանը, ապա թող հայտնի լինի բանակապետին, որ զեյթունցիները շատ բեյերի ու փաշաների, մեծաքանակ զինվորների հետ են չափել իրենց ուժերը, այժմ էլ առանց երկմտելու պատրաստ են վարելու մարտը¹⁷։

Բանակցությունների դադարի պահին լուրեր են ստացվում, թե Պալազկտ-օղլի Ահմետ փաշան իր զինվորներով շարժվում է Ավագ-Կետիկի կիր-

15 «Արձագանք», 1895, դեկտեմբեր 6 (18), № 141, տե՛ս նաև Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 166—167։

16 «Կոռնկ հայոց աշխարհին», 1863, № 3, էջ 222—223։

17 Տե՛ս Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 170։

ճը և հաջորդ օրը պիտի միանա ընդհանուր զորաբանակին: Իշխանները 500 հոգիանոց մի ջոկատ են ուղարկում Մարաշի թուրքերի դեմ, նրանց պարտության մատնում և հաղթականորեն վերադառնում Զեյթուն:

Ահմեդի ջարդված ու խուճապահար բանակի բեկորները, միանալով Ազիզ փաշայի զորքին, սարսափ են ներազդում բոլորին, իսկ զեյթունցիները, ոգևորվելով անդրանիկ հաջողությունից, պատրաստվում են վճռական ճակատամարտի: Իշխան Յաղուպյանը կռվելու էր Ավագկալի ճակատամարտում՝ 12 բեյերի դեմ: Սուրենյանը և Շովրոյանը ամրացել էին Զեյթունի նախադռան կիսավեր ճեմարանի մեջ, իսկ Ենիտունյան իշխանը 1500 մարտիկներով դարան պիտի մտնեի վանքի և քաղաքի միջև ընկած ձորում: 500 զինվորներ պիտի գնային թուրքական բանակին ընդառաջ, կռվելով նահանջին և զորքը քաշելն դարանակալների մեջտեղով: Վճռական պահը դարանակալներին պետք է ազդարարեին եկեղեցիների կոշնակները, որից հետո պետք է ըսկըսվեր հարձակումը:

1862 թ. օգոստոսի 2-ի (14) առավոտյան Զեյթունի լեռներն ու ձորերը լցվում են հրացանազարկերի ու թնդանոթի որոտով: Ազիզ փաշան ուժակոծում էր կենտրոնական թաղամասերը, Օսման բեյի բանակի թուրքմենները Անեձորից 12000 զինվորով շարժվում էին ճեմարանի մարտկոցի դեմ: Յաղուպյանը ստիպված միանում է մյուս զորախմբին և այս հատվածում կենտրոնացնում 3000 զինվոր՝ երկու իշխանների գլխավորությամբ, որոնք զինվորներին հրամայում են չկրակել, մինչև թշնամին այնքան մոտենա, որ «վառողն ալ զնդակին հետ փորենին մտնե»:

Ս. Աստվածածնա վանքը պաշտպանում էր ժերոնազարդ վարդապետ Մահտեսի Գրիգոր Մարտիրոսյանը, ունենալով 7 չափահաս զինվորներ և փոքրաթիվ պատանիներ: Դերվիշներ ու շեյխեր առաջը գցած թուրք բանակախմբի շորս դրոշակակիրները միանգամից զնդակախորով են լինում: Վանքի դռները կացնով ջարդելու փորձերը անհաջող են անցնում, դռան մոտ կուտակվում են թուրքական զինվորների դիակները:

Մյուս թևում թուրքական բանակի մի ջոկատ հասնում է քաղաքի եզերքը, որտեղ արյունահեղ մարտը տևում է երկու ժամ: Փախուստի կեղծ ցույցով զեյթունցի առաջապահ զոհողը շերեքներին քաշում է այն կողմը, ուր դարանամուտ սպասում էին Ենիտունյանի գլխավորած 1500 քաջերը: Հասնում է կանխորոշված պահը: Հնչում են եկեղեցիների կոշնակները, թաքստոցներից ելնում են լեռնականները, սկսվում է կոտորածը:

Անսպառելի հարվածներից շփոթված շերեքները, իսկ քիչ անց նաև ձախ թևում կռվող թուրքմենական աշիրեթները խուճապահար փախչում են: Զեյթունցիները շարունակում են հետապնդումը:

Հետագայում «Կոտորածի ձոր» կոչված վայրից փախուստի դիմող թուրքական բանակը մարտադաշտում թողնում է 756 դիակ՝ 9 բեյերի հետ միասին, զինամթերք, պարեն:

Ազիզ փաշան, տեսնելով իր բանակի ջախջախումը, թնդանոթաձգի սպանությունը, զեյթունցիների հակահարձակման անցնելը, նահանջի հրաման է

արձակում և մի կերպ փրկվում գերի ընկնելուց: Թուրքական բանակը խուճապահար, սարսափից զուխը կորցրած նահանջում է: Օգտագործելով հարմար պահը, 5000 զեյթունցի զինվորները, իրենց պատրաստած լավ կրակող չախմախի հրացաններով զինված, զուրս են գալիս թաքստոցներից, մինչև Զահան գետը հետսպնդում փախչող թուրքերին և կոտորում նրանց:

1862 թ. օգոստոսի 2-ի հաղթանակը կատարյալ էր: Փախուստի դիմող թուրքական բանակը ռազմադաշտում թողնում է երկու թնդանոթ, 2000-ից ավելի դիակ: Փառավոր հաղթանակ տարած զեյթունցիները միայն 77 հոգու կորուստ տվեցին: Անօրինակ այդ սխրագործության ժամանակ խիզախությամբ կռվեցին շատերը:

Հայրենանվեր երիտասարդ Մարկոս Թաշճյանը որոշում է մոտենալ թուրքական բանակատեղին, սպանել Ազիզ փաշային, խուճապ առաջացնել թշնամու զորքերի մեջ: Ընկերները փորձում են ետ պահել նրան, ասելով «անմիտ, ուր կերթաս, մեռնելու կերթաս»: Նա պատասխանում է. «Այո, դիտեմ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշներ պիտի ապրեցնեմ»: Թաշճյանը հերոսի հանդընդոթյամբ մոտենում է թուրքական բանակին, կրակում, իր կարծիքով ըստպանում Ազիզ փաշային, սակայն իրականում՝ հայերին մեծ վնաս պատճառող թնդանոթաձգին: Հայրենակիցներին ազատելով թնդանոթի անխնա կրակից, վերադարձին նա հերոսաբար զոհվում է:

Զաքըր-դերեի մարտահատվածում հերոսաբար էր կռվում Մելիքսեթ Բասմյանը: Քաջը մարտում ծանր վերքեր ստանալով, սողեսող մոտենում է Փրկչի լեռանը: Այդ պահին վրա են հասնում փաշայի զինվորները: Թուրք հրոսակները Բասմյանի կենդանի լինելը ստուգելու նպատակով կտրում են նրա ականջները: Հերոսը տանում է բոլոր տանջանքները: Մայրը որդուն դտնում է տակավին կենդանի ու ահավոր տառապանքների մեջ: Այս դեպքը պատմում են Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանին: Մեկ օր հետո ծնվում է մեծ քնար-երգուի «Դու զով խնդրես մայր իմ անուշ» բանաստեղծությունը: Մարտերում անօրինակ սխրանքներ գործեցին նաև Գալուստ վարդապետը, Զոպա Ապարդյանը, Թորոսենց Հակոբը, Գուգուրենց Փանոսը, որոնք բոլորն էլ հերոսաբար ընկան ճակատամարտում:

Զեյթունի հերոսամարտից հետո Ազիզ փաշան, վրեժխնդրությամբ լրցված, շրջակա թուրքական ցեղերին արտոնություն է տալիս ճանապարհներին կամ ամենուր կողոպտել և սպանել զեյթունցիներին: Սրանով իսկ Մարաշի կառավարիչը ծանրացնում է ջորեպանների դրությունը, որոնք առևտրականներին ծառայելով բավական եկամուտ էին տալիս լեռնազավառին: Բիշ անց Զեյթունը դրվում է պաշարված կացության մեջ, կտրվում դրսի հետ ունեցած հարաբերություններից: Պաշարումը լեռնականներին կանգնեցնում է սովամահության վտանգի առջև:

1862 թ. սեպտեմբերին Ազիզ փաշան զեյթունցիներից պահանջեց երկու թնդանոթները, ապա հարկի մի մասը: Նրան պատասխանեցին, որ եթե վերացվի զավառի պաշարումը, ապա լեռնականները կկատարեն փաշայի ցանկությունը: Պահանջը կրկնվում է: Զեյթունցիները Մովսես քահանայի և զավառի արքեպիսկոպոսի միջոցով 30 հազար դուրուշ հարկ և ռազմավարի մի մասը ուղարկում են Մարաշ: Ուխտագրուժ փաշան ընդունելով այդ, պա-

հանջում է, որ իրեն ներկայանան չորս իշխանները: Մովսես քահանայի առաջնորդությամբ Մարաշ են գալիս Զեյթունի չորս իշխանների որդիները, որոնց անմիջապես կալանավորում և բանտ են նետում, պահանջելով մեծ իշխաններին: 40 ժերուհիներից բաղկացած Զեյթունի նոր պատվիրակությունը աղերսում է աղատ արձակել կալանավորներին և վերացնել պաշարումը:

Փաշայն ստիպված համաձայնվում է: Զեյթուն է ուղարկվում Սուլեյման բեկը՝ հանձնարարություն ունենալով հարկեր հավաքել: Նա մի քանի օրում 25000 ղուրուշի հարկ է հավաքում, ապա շկարողանալով դիմանալ գավառում, ութ օրից հետո հեռանում է Զեյթունից: Արծվաբնի օղակումը շարունակվում է:

Զինված գեյրուցիներ

Սուլթանն իմանալով իր բանակի ծանր պարտության մասին, որոշում է Բելգրադի նախկին կառավարիչ Աշիր փաշային 150 հազարանոց զորք տալ՝ հանձնարարելով շրջապատել և հիմնահատակ կործանել Զեյթունը, իսկ բնակիչներին սրակոտոր անել: Կառավարությունը սկսում է արշավանքի նախապատրաստությունը, սակայն փոխվում է ծրագիրը, պաշտոնից ազատվում է Ազիզ փաշան, Մարաշի նոր կառավարիչ է նշանակվում Աշիրը, որին հանձնարարվում է իտխադարձ զիջումների գնով հաշտվել Զեյթունի հետ: Վերացվում են Զեյթունի որոշ արտոնությունները, սահմանվում է զինվորական հարկ, առաջին անգամ թուրք զորախումբ է մտցվում քաղաք:

Սուլթանին ձեռնադրելի Զեյթունը դարձնել մի նոր Հունաստան կամ Զիրնոզորիա, մեծ տերություններին նորանոր միջամտությունների առիթ տալ, Ուստի Աբդուլ Ազիզը խորամանկորեն, քայլ առ քայլ զիջեց, ամենից առաջ

երկնչելով համահայկական նոր ու հուժկու շարժումներից, խուսափելով Ռուսաստանին միանալու կամ անկախանալու արևմտահայերի անջատողական ձգտումներին սնունդ տալուց:

Գործին միջամտեց նաև Մերձավոր Արևելքում նվաճողական ծրագրեր սանցող նապոլեոն III-ը:

Կ. Պոլսում Երեմիա Տեկանց Տեր-Սարգսենցի գլխավորությամբ հավաքվում են մի խումբ հայ մտավորականներ, ամիրաններ ու էֆենդիներ և որոշում դիմել նապոլեոն III-ին, կանխելու Զեյթունին սպառնացող աղետը: Կազմվում է երկու գրություն: Մեկն, իբրև հանձնարարական, ուղարկվում է Փարիզ՝ Կարապետ Շահնազարյանին, որպեսզի նա օգնի Գրիգոր Ապարտյանին¹⁸, մյուսը ուղղված էր նապոլեոն III-ին¹⁹, որտեղ նկարագրում էին Ունիայի իրավիճակը, սուլթանի նոր մտադրությունները, ապա խնդրում օգնել Զեյթունին:

Պատրիարքի միջնորդությամբ, վաճառականի անցագիր հանելով, պոլսահայ երեւելիները Զեյթունից Կ. Պոլիս եկած Գրիգոր վարդապետ Ապարտյանին ուղարկում են Փարիզ: Նա Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում Կ. Շահնազարյանին հաղորդում է դեպքերի ընթացքը և երկուսով դիմումներ են ուղարկում կառավարությանը:

1862 թ. դեկտեմբերի 11-ին Կ. Շահնազարյանն ստանում է իր գրության պատասխանը, որտեղ ասվում էր, թե հանձնարարված է Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Տրուեն դը Լուիսին, ինչպես նաև Հալեպի ֆրանսիական հյուպատոսին, հայերին պաշտպանել և թույլ չտալ արշավանքի կրեկնություն: Դեկտեմբերի 31-ին Տրուեն դը Լուիսը անձամբ ներկայանում է մեծ սադրազամ Ալի փաշային, հայտնում նապոլեոնի կամքը և պահանջում Կիլիկիայում տիրող խժոժությունների վերացումը: Սիրիայի դեպքերից դաս առած, թուրք բարձրաստիճան պալատականը առերես համաձայնություն է տալիս, իսկ գաղտնաբար Մարաշի կուսակալին հրահանգում շարունակել Զեյթունի պաշարումը և սովամահությամբ վերջ տալ ըմբոստ լեռնականներին:

Ալի փաշայի դիտավորությունները չվրիպեցին պոլսահայերի ուշադրությունից: Զեյթունով խանդավառված Մ. Պեշիկթաշլյանը, Մ. Մամուրյանը, Երեմիա Տեկանցը, արդեն մայրաքաղաք հասած Մ. Խրիմյանը, սրանց հետ ժամանակավորապես միացած, դավանափոխության խոստում առած կաթոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանը նոր բողոքագրեր են առաքում ֆրանսիական դեսպանին, Կարապետ Շահնազարյանին հանձնարարում վերջնական դիմել ֆրանսիական կառավարությանը, որը, ելնելով իր քաղաքական շահերից, նորից ճնշում գործադրեց սուլթանի վրա: Զեյթունի պաշարումը վերացվեց:

Ավելին, սուլթանական կառավարությունը առհարկի համաձայնում է հանձնաժողով կազմել և Լեռնային Կիլիկիայում տիրող իրավիճակը քննել: Սկզբում Մարաշ է գնում Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանության քարտուղարը, միջնորդում Ազիզ փաշայի առաջ և մահապատժից ազատում վա-

18 «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1964, № 3, էջ 56—78:

19 ԳԱՔ, Բ. Աղաաթյանի արխիվ, I բաժին, վավ. 142:

դուց-ինչ բանտում շղթաված մի խումբ զեյթունցիների, որոնցից երկուսն արդեն տանջամահ էին արվել: Կալանավորված իշխաններին բերում են մայրաքաղաք և քիչ անց ազատ արձակում: 1863 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մարաշ ուղևորվեց Զեյթունի գործը քննող հանձնախումբը՝ մեծ եպարքոսի օգնական Շեյխին բեյը, հայերի ներկայացուցիչ Սարգիս Աղաբեկյանը, կաթոլիկների պատգամավոր Դավուտ էֆենդին, ֆրանսիական դեսպանատան աշխատակից ժյուլ Ռոբերը: Հանձնաժողովը ուսումնասիրեց ապստամբության հետ կապված մանրամասնությունները, կառավարությանը վերադարձրեց թուրքերից գրաված ռազմավարի դեռևս չհանձնված մասը, զեյթունցիներին պարտադրեց կանոնավոր հարկ տալ և թույլատրեց ս. Աստվածածնա բարձունքի վրա զորանոց կառուցել, այնտեղ մշտական հսկող զորախումբ պահելու մրտադրությամբ:

Այսպիսով, Զեյթունի խնդիրը լուծվում էր փոխադարձ զիջումների գրնով: Եթե թուրքական կառավարությունը հրաժարվում էր նոր արշավանքից, «խնայում էր լեռնականների» կյանքը, ապա ունեցիներն էլ որոշ չափով զրկվում էին իրենց դարավոր կիսանկախ դրությունից:

Ֆրանսիական կառավարությունը վաղուց էր հետաքրքրվում Կիլիկիայով, Տակավին 50-ականների սկզբներին Նապոլեոն III-ի առաջած միսիոներները վխտում էին Տավրոսում և քրիստոնյա ազգաբնակչությանը քաշում կաթոլիկ համայնքի գիրկը, որպեսզի նրանց օգտագործեն ֆրանսիական պետության նվաճողական քաղաքականության իրականացման համար: Փարիզի քաղաքագետներն այս նպատակին էին ծառայեցնում նաև արկածախնդիր Լեոն Լուսինյանին, որը հանրագրեր էր կազմում, ամեն տեղ ներկայանում իբրև Լուսինյան տոհմից սերված, Հայաստանի բախտով հետաքրքրվող մի անձնավորություն: Իրականում նա ջանում էր հայերին հեռու պահել Ռուսաստանի ազդեցությունից և Նապոլեոն III-ի արևելյան քաղաքականության գործիք դարձնել:

Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությունը, հայասիրական «փրկարար միսիան» ուներ ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական հիմքեր: Նապոլեոն III-ին հետաքրքրում էր Կիլիկիայի բամբակը: Նա ձգտում էր Միջերկրականի ծովամերձ գոտին վերածել բամբակացան դաշտերի:

Բացահայտելով Ֆրանսիայի վարած արևելյան քաղաքականությունը դրդապատճառները, չի կարելի սակայն հայերի նկատմամբ բռնած դիրքի խնդրում հավասարության նշան դնել սրա և Անգլիայի միջև: Կ. Պոլսի անգլիական «Լևանտ հերալդ» թերթը, դեսպանի անմիջական մասնակցությամբ, հալածանք սկսեց Կիլիկիայի ապստամբ հայերի դեմ: Նրանից ետ չէր մնում «Տեպա» պարբերաթերթը, որի միջոցով պարզ էր դառնում իր պետության դիրքորոշումը՝ վերջ տալ Սեբեիայի ու Հունաստանի անկախությանը, «խաղաղենել» Կիլիկիան ու Հայաստանը, Ռուսաստանին ու Ֆրանսիային զրկել կայսրության մեջ ունեցած հենակետից:

«Ծաղիկ», «Մեղու», «Սեր», «Մասիս», «Փարիզ» թերթերը մերկացրին անգլիական կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը: Այդ բանը չվրիպեց նաև օտարների աչքերից: Ֆրանսիացի ականավոր գրող և հրապարակախոս Ժիրարդենը Աբդուլ-Ազիզի վարած հայահալած քաղաքականության նոր կուրսի պատասխանատվությունը դնում էր Անգլիայի վրա: